

Otázka gnoseologie¹

Pochybovat lze o všem. Zejména poté, co se někteří filosofové snažili přesvědčit zbytek moderního světa, že už je překonán ve své objektivnosti a každý má vlastní pravdu, je dobré být opatrný a šetřit svou důvěrou. A tak není divu, že vlna skepticismu zasahuje i Descartovu důvěru v Boha, který prý není zlomyslný a neklame nás v datech, jež získává náš myslící rozum. Skutečně se můžeme spolehnout na to, že okolní svět je (není) jen iluze? Opravdu existuje něco vně nás? Není tento svět jen iluzí vytvořenou zlomyslným démonem? Pro sci-fi literaturu je toto velmi vděčné téma a najdeme v ní řadu případů, které si zahrávají se solipsistickým motivem a já bych se zde chtěl pokusit, s jejich pomocí, o jisté utřídění otázek souvisejících s tímto problémem.

V zásadě je možné sledovat dvě základní linie:

1. Co je uvnitř naší hlavy — tradiční formy (J. Locke, G. Berkeley, W. James)
2. Uvnitř čeho je naše hlava — fantomatika (S. Lem)
a obě můžeme uzavřít zamyšlením nad vztahem
3. Informace a existence

1. Všichni a všechno je v mé hlavě

Cesta od senzualismu a empirismu nás může dovést až ke krajnímu postoji, který je možné stručně charakterizovat tvrzením, že všechno, co známe, jsou obsahy našeho vědomí a kromě něj nic neexistuje. Jediné skutečné je naše vědomí, všechno, co je v něm obsaženo, je jeho produktem. (R. Zelazny: Jediný skutečný svět je Amber, všechno ostatní jsou stíny). V dějinách filosofie je to cesta od Lockových primárních a sekundárních kvalit, ale z hlediska sci-fi literatury je zajímavější koncepce výběrové aktivity vědomí W. Jamese, podle které je svět chápán jako proud počítků, z kterých si vědomí aktivně vybírá a z tohoto výběru vytváří obraz světa. Je to proces naprosto individuální, takže každý má svůj vlastní vesmír. Znamená to, kolik lidí, tolik světů a odtud i teze

¹Následující text nemá ambice nabídnout teoretické řešení vybraného problému, ale je pouze pokusem s pomocí beletrie formulovat jednu z ústředních otázek teorie poznání a naznačit naše (ne)možnosti na ni odpovědět.

pluralistického vesmíru. Vidět svět očima jiného člověka pak může být nemalým překvapením, stejně jako pro muže, který přenesl své vědomí do těla povrchní měšťácké paničky a v důsledku toho viděl ostře a jasně jen klenoty, exkluzivní oblečení apod. Všechny ostatní věci a osoby byly jen šedými skvrnami.

V této, řekněme slabé verzi radikálního empirismu postaveného na výběrové aktivitě vědomí otázka rozlišitelnosti iluzorního a skutečného světa ještě není položena a postoj zůstává čistě gnoseologickým bez ontologických významů. Ke zlomu dojde až v případě silné verze, ve které jsou všechny počítky chápány jako sekundární kvality (G. Berkeley a jeho varianta mířící k solipsismu). *Být je být vnímán* má ambice ontologické — za skutečnost je považován pouze obsah vědomí. Přitom je ovšem třeba podotknout, že vědomí nemusí být totéž co individuální vůle, nelze tedy mít všechny počítky, jaké bych si přál (existují přece neodbytné myšlenky, nechtěné představy, noční můry), ale mohu je do jisté míry ovlivňovat jinými počítky, které mé vůli naopak podrobeny jsou. Chci-li něco, co není podřízeno mé vůli, musím projít řetězcem počítek od těch, které jsou závislé na mé vůli až k mému cíli, který si ani jako solipsista prostě nemohu jen představit. V důsledku je pak ale chování takového solipsisty nerozlišitelné od chování realisty a oba dva postoje jsou stejným způsobem nevyvratitelné.

2. Já jsem v něčí hlavě

Koncem 50. let (Hvězdné deníky, 1957) nabídl S. Lem čtenářům nápad, který, i když je pro dnešní generaci počítačově zasažených konzumentů sci-fi již elementárním prvkem, znamená nekonečnou inspiraci při konstruování nejrůznějších filosofických problémů a literárních zápletek. Lemův Ijon Tichý vzpomíná na setkání s profesorem, který zkonstruoval počítačací stroje a jako program jim vložil dokonalou a úplnou simulaci světa. Procesy probíhající ve strojích pak mají vědomí, poznávají svět, milují, zabývají se vědou, filosofií i uměním a dokonce se mezi nimi objeví i blázni, kteří si myslí, že podivuhodnosti jejich světa, jako je například telepatie, předvídaní budoucnosti, jsou konstruktérskými chybami jakéhosi Programu či vnějšími vlivy, kdy třeba „průvan pohne dráty, které se nečekaně nakrátko spojí“. A na světě je samozřejmě otázka, jak je to

s námi. Nejsme my sami takovou simulací v počítači podivínského profesora? Lze vůbec něco takového zjistit? Může ten, kdo se nachází uvnitř simulace, své postavení zjistit a odlišit od „pravé skutečnosti“?

I zde můžeme rozlišit silnou a slabou simulaci. V případě silné se od narození (vzniku) nacházíme ve světě-simulaci, který je pro nás jedinou a pravou skutečností. Tuto skutečnost nemáme s čím srovnávat, ani nás to nemusí napadnout a náznaky podezření mají podobu zázraků, dějů apod. Prohlédnout takovouto simulaci je možné jen s pomocí „zvenčí“ (Matrix). Slabá simulace je taková, do které se dostaneme až po jisté době života v pravé skutečnosti (třeba tak, že odjedeme na virtuální dovolenou) a pak můžeme srovnávat reálný a simulovaný svět. Pouze v tomto případě má smysl pokoušet se odhalit, zda jsme v simulaci, nebo ve skutečném světě.

Cestu od empirismu k nerozhodnutelným formám (simulačního) solipsismu kopíruje S. Lem pomocí tzv. fantomatiky. První úroveň, tzv. obvodová fantomatika, je jistou obdobou Condillacovy sochy (s tím rozdílem, že Condillac popisuje, jak vzniká obraz „skutečnosti“, a Lem vznik iluze). Iluze ve fantomatice vzniká drážděním nervových zakončení smyslových receptorů, čímž se simuluje určitý stav světa — vůně, chuť, pocity tepla a chladu, zvuky a obrazy. Zpracování a zařazení těchto podnětů do předchozí zkušenosti je ponecháno zcela v režii vědomí. Obvodovou fantomatikou lze tedy formovat obsah zážitků, ale nikoli již názory, myšlenky a asociace, které z těchto zážitků vycházejí. Nelze tedy takto vytvořit jinou osobnost (pouze situace, které ji mohou ovlivňovat). V druhé úrovni, centrální fantomatice, se již obchází smysly a iluze vzniká přímým působením na mozgová centra, na vnějším prostředí již vůbec nezáleží (mozek v krabici). Z toho je patrné, že hlavní problém je spojen právě s centrální fantomatikou a otázka bude znít, zda je možné vytvořit iluzi, kterou nelze odlišit od skutečnosti, tj. vytvořit virtuální svět nerozeznatelný od reálného?

Minimální předpoklady, které musí tento virtuální svět splnit — musí být zpětnovazební (jinak by to bylo obyčejné kino), tj. musí reagovat na naše pohyby a akce, musí věrohodně předvádět elementární fyzikální zákony, jejichž projevy jsme s to reflektovat (optika, gravitace, mechanika...), a musí nabídnout dostatečně silnou iluzi svobodné vůle všech

účastníků virtuálního světa —, jsou dostatečnými na to, aby tento svět nemohl být považován za snový.²

- **fyziologický pokus** — stroj ovládá vstupní data o vnějším světě, nikoli však data o stavu organismu. Stačí tedy provést něco, co vede ke změně biochemické rovnováhy a sledovat, zda se to projeví. Stroj však může sledovat tuto aktivitu a simulovat např. změnu vnějšího prostředí a jeho chemického složení, a to se pak stane vysvětlením pozorovaných změn fyziologických nebo přímo způsobí to, co by měla způsobit naše činnost v iluzi. Výsledkem je nejistota, tedy neúspěch v odhalování simulace.

- **intelektuální pokusy**

a) *metoda návštěvy filozofa* — stroj, který by zdárně imitoval myšlení člověka bude jistě mnohem složitější, tj. méně pravděpodobný, než stroj na turistické výlety (zábavu), který nás uvěznil (= máme podezření, že nás uvěznil), v případě lepšího stroje se ovšem opět nic nedozvíme.

b) *metoda malého tajemství* (nanicovaté, ale přísně osobní) — stroj poskytuje data o vnějším světě, nikoli o obsahu našeho vědomí. Stačí tedy najít něco, co je obsažené výhradně v mém vědomí a lze to nějak kauzálně spojit se stavem vnějšího světa.

α) *podružná znalost o stavu části světa* — příliš citlivá klávesa s písmenem ‚ž‘ na klávesnici vašeho PC. Zkusíte — je normální, což znamená, že jste v iluzi. Postěžujete si kolegovi = prozradíte tajemství i stroji, ten provede taktický manévr a ústy kolegy vám sdělí, že si chtěl něco napsat na vašem počítači, ale neustále to psalo ž, tak vytáhl drobek z rohlíku zpod klávesy, který neustále tlačil na membránu... nebo můžeme předpokládat ještě dokonalejší fantomatický stroj, který fantasticky dokonale okopíroval náš svět, včetně nevýznamných chyb... opět nic nevíme

β) *osobní tajemství* — znalost hesla k účtu. Zadáme-li heslo špatně a dostaneme se na server, jsme v iluzi. Chytrá iluze to ale může předvídat, a tak nám hned při prvním přístupu, ještě před

²Následující partie o pokusech odhalit simulaci je částečně reprodukcí Lemoových úvah a částečně výsledkem diskusí se studenty semináře Filosofie ve sci-fi, jmenovitě s mgr. M. Pichou, který je tak i spoluautorem těchto úvah.

hláškou login, napíše, že server byl napaden, byl ukraden soubor s hesly... a že vám automaticky generuje nové heslo, které si hned musíte změnit ... a zase nic nevíme.

Při podezření na simulovaný svět nelze nikomu věřit. Ani kolegům, ani přátelům, ani svému počítači. Vše, co řeknete a napíšete, fantomický stroj získá jako další informaci pro zdokonalení iluze. Jste zcela sami. Ovšem ani sebedokonalejší stroj nemůže předvídat absolutně všechny možné situace a mít naprogramovanou odezvu na ně. Mohli bychom tedy zkusit provést test nějakou neočekávatelnou akcí, na níž nemůže být naprogramovaná odezva. Tomu se ale stroj brání tím, že je určený pouze jistý rámec možných aktivit, nikoli konkrétní akce a odezvy, a my máme dvě možnosti — buď tato omezení odhalíme jako omezení prožívané iluze, nebo tatáž omezení nazveme přírodními zákony přirozeného světa ... a zase nic nevíme.

3. Informace a existence

V předešlých částech se nám v obou případech ukázalo, že nerozhodnutelnost některých principiálních otázek nevede k rezignaci, pasivitě, ale naopak k jistému osvobození od problému. Není-li spor solipsista vs. realista rozhodnutelný žádným testem, není-li možné zjistit, zda svět, ve kterém žijeme, je tzv. reálný či virtuální, ztrácí vlastně tyto otázky svou naléhavost a my se můžeme zcela volně rozhodnout pro typ filosofického přesvědčení, které přijmeme za své, a nadále se již chovat podle toho a být konzistentní se svou počáteční volbou. V zásadě to není volba nijak těžká a dokonce by se dalo říci ani důležitá, protože ve všech případech budeme jíst a pít/mít počitky jídla a pití/v simulaci, kde se jí a pije, pracovat/mít počitky aktivit/simulovat práci, provozovat vědu ... a okolí bude vždy adekvátně reagovat/budeme mít počitky o adekvátních reakcích/simulace bude generovat adekvátní reakce.

Přijmeme-li, že počitky, stavy našeho vědomí jsou vždy informacemi, můžeme z toho odvodit, že vědomé bytí, existence těla i ducha je informací. Uvedu na závěr dva příklady, které demonstrují tuto tezi. První ilustraci nabízí sci-fi literatura, druhý příklad je z kosmologie.

P. K. Dick: Ubik:³ V jednom fantastickém světě nejsou zemřelí pochováni ani spalováni, ale jsou podchlazeni a zbytky mozkové činnosti jsou technologicky udržovány, ovšem aktivita je minimalizována. Čas od času je možné ji zesílit až k stavu plného vědomí a návštěva pozůstalých si může s nebožtíkem popovídat. Mrtví jsou tak udržováni v jakémsi polosvětě, ovšem to pouze z hlediska toho, kdo stojí před rakví. V rakvi to vypadá jinak. Období podchlazení a minimální aktivity nezanechávají žádnou paměťovou stopu, takže jednotlivá vzájemně oddělená období při vědomí — z hlediska před rakví krátká — jsou v rakvi pocítována jako kontinuální život. A je tu tedy otázka. Nejsem náhodou již v rakvi a to, co prožívám, není jen sled diskrétních probuzení mezi delšími obdobími chladu? Jsem tedy živý, nebo už jenom mí ošetřovatelé technologicky protahují činnost mého vědomí? Z předcházejících úvah a pokusů již víme, že toto nemůžeme zjistit. Naše existence je totožná s informační aktivitou.

P. Davies: Poslední tři minuty

Davies uvažuje o konci vesmíru podle scénáře standardního kosmologického modelu expandujícího vesmíru, který se bude buď rozpínat do nekonečna a s tím postupně chladnout a řídnout, nebo se expanze zvrátí v kontrakci a vesmír skončí velkým krachem ve stavu velmi vysoké hustoty a teploty. Své spekulace zaměřuje na možnosti života (velmi) inteligentních tvorů v těchto dvou případech a nabízí tyto varianty:

Život na pomalo. V rozpínajícím se vesmíru, který se blíží ke stavu tepelné smrti, žijí inteligentní bytosti redukované na zpracování informace. V tomto rozptýleném vesmíru je nedostatek energie, civilizace se ukládá k dlouhým obdobím spánku, akumuluje energii, kterou využije v krátkých obdobích aktivity, přičemž si zachovává pocit kontinuálního plynutí, neboť paměť se týká jen aktivních období.

Život na rychlo. V opačném případě, kdy vesmír kontrahuje a energie je nadbytek, poroste celková teplota vesmíru. Vyšší teplota bude mít za následek vyšší rychlost fyzikálních procesů, s tím bude souviset i rychlejší zpracování informace. Rychlost zpracování informace inteligentními bytostmi může být vyšší než rychlost kolapsu a ve výsledku subjektivní prožitek času tak může odpovídat nekonečnosti.

³R. Podaný: recenze v Interkomu 1-2/2001, s. 6.

The Question of Epistemology

Epistemology knows the questions which incessantly return from time to time or which have been still present in the shape of the fundamental presuppositions. To these questions belongs also the necessity to decide whether we will give confidence to the objective world as the source of sense-data or whether — in consequence of its permanent suspecting — we will close ourselves to solipsistic loop. The author of this article proves at various intellectual experiments based on science fiction that it is not possible to answer some questions mentioned above.

Die gnoseologische Frage

Die Erkenntnistheorie kennt Fragen, die immer wieder zurückkehren oder sogar immer in der Form von Grundvoraussetzungen da sind. Zwischen solchen Fragen finden wir auch die der Notwendigkeit sich zu entscheiden, ob man das Vertrauen zur objektiven Welt als der Quelle der sinnlichen Erfahrungen hat, oder ob man sich in der Folge des ununterbrochenen Bezweifeln der Welt in die solipsistische Schlinge verschliesst. Der Verfasser demonstriert auf den gedanklichen, auf der Sci-Fi-Literatur gründenden Experimenten, daß etliche zusammenhängende Fragen unbeantwortbar bleiben müssen.

La question de l'gnoséologie

La théorie de connaissance connaît des questions récurrentes, les questions qui soit reviennent de temps en temps ou, au contraire, qui sont toujours présentes dans la forme de hypothèses ou de prémisses de base. L'une de ces prémisses est l'obligation de prendre la décision, si nous nous confions au monde objectif en tant que la source de données sensibles ou, au contraire, si sous l'influence du doute permanent, nous nous enfermons dans la boucle solipsiste. L'Auteur, en utilisant les expériences de pensée basés sur la littérature de la science-fiction démontre que certaines de questions dépendant à l'obligation dont nous venons de parler, restent sans réponses adéquates.